

Борис Гончар, Олег Машевський

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ПОЛІТИЦІ КРАЇН АНТАНТИ І ТРОЇСТОГО СОЮЗУ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджуючи причини та передумови першої світової війни важливо звернути увагу на проблему Чорноморських проток з огляду на те, що вона була одним з чинників формування та трансформації міжнародних альянсів, зокрема Троїстого союзу та Антанти, протистояння між якими й спричинило цей збройний конфлікт. Крім того, боротьба великих держав, за контроль над Босфором та Дарданеллами, безпосередньо вплинула на поглиблення суперечностей між Росією та Німеччиною напередодні війни, а також визначення союзницьких уподобань Османської імперії, Болгарії та інших балканських країн.

Тема запропонованої статті є актуальною ще й тому що, як у вітчизняній, так і закордонній історіографії ще не проведено дослідження в якому комплексно та об'єктивно було проаналізовано вищезгадані процеси. Незважаючи на значну кількість історичних праць, в яких заторкалось питання Проток, історики недостатньо акцентували увагу саме на його значенні для, як відносин між основними міжнародними союзами, так і міжсоюзницьких взаємин членів цих альянсів. Досить помітно на якість та об'єктивність дослідження проблеми Босфору та Дарданелл впливало те, що науковці комплексно не аналізували всю сукупність британських, французьких, німецьких та російських документів та матеріалів з цього питання.

Сучасний український історик К. Русаков, у своїй кандидатській дисертації, ґрунтовно дослідив політику Великої Британії щодо проблеми Чорноморських проток. Щоправда, значні хронологічні рамки цієї роботи не дозволили зосередитись на достатньому вивченні передвоєнного періоду й, тим паче, детальному дослідженні впливу фактору Проток на міжнародні союзи¹.

Французький історик Н. Дасковісі² та британський дослідник К. Філіпсон³, які, ще в період першої світової війни, почали досліджувати проблему Проток, не уникли впливу політичної кон'юнктури й, тому, недостатньо звертали увагу на суперечності між Росією та її союзниками по Антанті — Великою Британією та Францією, у цьому питанні, й, в той же час, значно перебільшували протидію Берліна та Відня спробам Петербурга домогтись відкриття Босфору та Дарданелл для своїх військових кораблів.

Подальші покоління західних істориків, зокрема А. Фуад⁴, М. Андерсон⁵, А. Макфі⁶, намагались давати більш об'єктивну оцінку боротьбі великих держав за контроль над Босфором та Дарданеллами. Щоправда, вони звертали увагу, насамперед, на політику власної країни, щодо цієї проблеми, й, до того ж, досить часто, намагались висвітлити її у надто привабливому ракурсі.

Оскільки, радянські історики 20-х рр., намагались досліджувати історію міжнародних відносин в контексті критики зовнішньої політики царизму, то і проблема Проток висвітлювалась ними з огляду на розвінчання експансії Російської імперії. Характерними, в цьому розумінні, є роботи Е. Адамова⁷.

Радянська історіографія 40-х–80-х рр., виконуючи замовлення кремлівського керівництва, навпаки, акцентувала увагу на тому, що прагнення Росії до вирішення, на свою користь, питання Босфору та Дарданелл пояснювались, насамперед, турботою про власну безпеку та життєвоважливі економічні інтереси. Водночас, зверталась увага на агресивну політику, щодо цього, західних країн⁸. Сучасні російські історики, зокрема Ю. Луньова⁹, Е. Кострікова¹⁰ також дотримуються, переважно, вищезгаданих підходів, як і американський дослідник російського походження Р. Боброфф¹¹.

Джерельну базу цієї статті складають документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Державного архіву Російської Федерації, а також німецької, французької та британської багатотомних збірок документів.

Проблема Чорноморських проток, разом з, так званим, «східним питанням», гостро постала у світовій політиці з початку ХІХ ст. внаслідок значного послаблення Османської імперії та боротьби великих держав за спадщину «хворої людини Європи». Оскільки султан, як довела його війна з єгипетським пашою Мухамедом-Алі, вже не міг забезпечувати контроль над Босфором та Дарданеллами, на початку 40-х рр. ХІХ ст. ці стратегічні водні артерії були поставлені, фактично, під міжнародну юрисдикцію. Згідно угоди, підписаної у 1841 р. шістьма великими державами і Портою та підтвердженої, в загальних рисах, Паризьким трактатом 1856 р. та Лондонською конвенцією 1871 р., забезпечувалось вільне торгівельне судноплавство, через Босфор та Дарданелли, та заборонявся прохід, через них, військових кораблів, крім тих, які належали Османській імперії¹².

З початку 70-х рр. ХІХ ст. одним з головних завдань зовнішньої політики царського уряду був перегляд, на його користь, режиму Чорноморських проток, а саме їх відкриття виключно для російських військових кораблів, що забезпечило б умови для експансії Російської імперії до Східного Середземномор'я. Крім того, петербурзький кабінет був стурбований безпекою власного чорноморського узбережжя та гарантуванням непорушності своїх економічних інтересів. Задля вирішення цих завдань, Петербург намагався заручитися підтримкою європейських держав, які, у свою чергу, використовуючи ці прагнення російського уряду, домагалися для себе, преференцій в інших питаннях світової політики. Саме цей баланс інтересів був однією з основ російсько-німецько-австроугорського Союзу трьох імператорів 70-х–80-х рр., російсько-німецької угоди 1887 р. та російсько-французького союзу укладеного на початку 90-х рр. ХІХ ст.¹³.

Підписання у 1904 р. французько-британської угоди, а у 1907 р. російсько-британського договору, разом з існуванням російсько-французьких союзницьких відносин, започаткувало формування, так званої, Антанти,

на противагу німецько-австроугорсько-італійському Троїстому союзу. Як вдало висловився британський посол у Німеччині Ф. Картрайт, в першій половині 1908 р., враховуючи обмін візитами лідерів трьох вищезгаданих держав, відбувалося стрімке перетворення російсько-французького союзу та французько-британської Антанти «у потрійний союз центром якого ставала Велика Британія, навколо якої гуртувалася й оберталася ця нова комбінація»¹⁴.

Боснійська криза 1908-1909 рр., однією з причин якої були вищезгадані російські прагнення щодо Проток, виявила гострі суперечності між державами Антанти, а саме Росією та її західними партнерами, послабила довіру між ними й, дещо, пригальмувала їх взаємне зближення. Водночас, члени Троїстого союзу, насамперед Німеччина, докладали значних дипломатичних зусиль задля поглиблення цих тенденцій й, навіть, розколу російсько-французько-британського альянсу.

Російський міністр закордонних справ О. Извольський намагався використати, як йому здавалось, збільшення можливостей, для російської дипломатії, внаслідок консолідації Антанти задля вирішення, на користь Росії, одного з головних завдань її зовнішньої політики — відкриття, для російського військово-морського флоту, Чорноморських проток. Однак, характерно, що він почав практичну діяльність, по підготовці до перегляду режиму Проток, не з узгодження своїх дій з Лондоном та Парижем, а, навпаки, прагнув домовитись, про це, з країнами з протилежного угруповання — Троїстого союзу. Щоб отримати підтримку Австро-Угорщини російський міністр, фактично, дав згоду на анексію нею Боснії й Герцеговини, заохочуючи, таким чином, ці експансіоніські дії Відня. Іншому члену цього альянсу — Італії, за підтримку російських домагань, стосовно Проток, було обіцяно визнання її інтересів щодо північноафриканських провінцій Османської імперії — Тріполітанії та Кіренаїки¹⁵. О. Извольський сподівався, що Німеччина, також, не буде заперечувати проти цих російських дій, зважаючи на традиційно сприятливу політику Берліна, щодо цього, та готовність Петербурга надати йому компенсацію в інших питаннях¹⁶.

Конкретні російсько-австроугорські домовленості, стосовно вищезгаданих питань, які й спричинили порушення статус-кво на Балканах та Близькому Сході, були досягнуті на зустрічі міністрів закордонних справ цих країн О. Извольського та барона Еренталя в замку Бухлау 2–3 (15–16) вересня 1908 р. Як свідчать службові записи цього австроугорського дипломата, О. Извольський запевнив свого візаві, що «Росія поставиться до цієї події (анексії — від авт.) дружньо та прихильно». Водночас, царський міністр наголосив, що, «даючи свою згоду (в питанні Боснії та Герцеговини — від авт.), він не може не потурбуватись про спеціально російські інтереси», тому він «сформулював свої давні бажання стосовно проходу російських військових кораблів через Протоки»¹⁷.

Враховуючи вищезгадані обставини досить вірними є міркування радянського історика 20-х рр. Е. Адамова, що, внаслідок дій О. Извольського, «в Парижі і Лондоні повинне було виникнути бажання показати росій-

ській дипломатії, що шлях до мирного вирішення питання Проток проходить не через Берлін — Відень, а через Лондон — Париж» й, тому, необхідно як слід провчити свого зрадливого союзника¹⁸.

В той час, коли О. Извольський, 4 жовтня 1908 р., приїхав до Парижа, де сподівався заручитись підтримкою у питанні Проток, у французькій столиці розгортався дипломатичний скандал загальноєвропейського масштабу, пов'язаний з рішенням Відня анексувати, 5 жовтня, Боснію та Герцеговину й, головне, як виглядало зі свіжих паризьких газет, підтримкою цих дій Росією¹⁹.

О. Извольський, який сподівався, що Австро-Угорщина вчинить ці дії дещо пізніше й узгодить їх, як обіцяв барон Еренталь, з Росією, після вищезгаданих подій, змушений, в першу чергу, виправдовуватись перед своїми найближчими партнерами. Водночас, царський уряд повинен був потурбуватися про те, як реабілітувати себе в перед балканськими народами, оскільки замість того, щоб позиціонувати, як захисник слов'ян, як планувалось в Петербурзі, він виглядав співником їхнього найлютішого ворога, що підривало його авторитет, як серед балканських народів, так і в самій Росії. Незважаючи на ці несприятливі обставини Петербург не хотів відмовлятися від своїх планів, щодо Босфору та Дарданелл. Більш того, порушення балансу сил на Балканах, на користь віденського кабінету, лише посилювало його рішучість «відшкодувати» собі ці збитки домігшись відкриття, для свого військового флоту, Чорноморських проток.

Найближчий російський союзник — Франція, всупереч сподіванням міністра закордонних справ О. Извольського, не надала йому суттєвої дипломатичної підтримки, в питанні Проток, й порадила домовлятися, про це, насамперед, з Лондоном²⁰. Париж, як провідний кредитор Османської імперії, не був зацікавлений у її послабленні, внаслідок перегляду, на користь Росії, режиму Чорноморських проток. Як зауважував німецький канцлер Булов «Франція здійснює політику турецького кредитора» і тому «не хоче послаблювати Туреччину ні в Санджаку (балканській провінції Османської імперії — від авт.), ні в Дарданеллах» Російські домагання, щодо Проток, також, суперечили французьким інтересам у Східному Середземномор'ї²¹.

Проект, який О. Извольський хотів запропонувати лондонському кабінету, під час його візиту до Великої Британії, 9–16 жовтня 1908 р., передбачав збереження принципу закриття Проток для військових кораблів. Виключення з цього правила було зроблено для держав розташованих на берегах Чорного моря. Доки Порта знаходилась в мирі, прибережні держави мали б можливість проводити через Протоки, в обох напрямках, військові судна всіх розмірів та модифікацій. Щоправда, через Босфор та Дарданелли повинні були проходити одночасно не більше трьох військових кораблів однієї й тієї ж прибережної держави²².

О. Извольський, як свідчить телеграма цього високопосадовця до російського Міністерства закордонних справ, наголошував, що головною проблемою, у його переговорах з Е. Греєм, щодо програми майбутньої конференції, по врегулюванню боснійської кризи, було саме питання Проток.

За словами російського міністра, «лондонський кабінет, в принципі, не відмовляє Росії від вирішення його на нашу (російську — від авт.) користь, але вагається щодо внесення його до програми (конференції — від авт.) з двох причин: зокрема, вважаючи, що англійська суспільна думка до цього недостатньо підготовлена, а, головним чином, через побоювання викликати занепокоєння й протидію з боку Туреччини»²³. Проте, з іншого боку, Велика Британія мала обіцянку перед царським урядом, неодноразово висловлену протягом двосторонніх переговорів 1906–1907 рр., сприяти Росії у питанні Босфору та Дарданелл²⁴. Враховуючи вищезгадані фактори, Е. Грей, зрештою, виробив не надто обтяжливу, для британської дипломатії, компромісну позицію стосовно проблеми Проток. 14 жовтня 1908 р. він передав О. Извольському офіційну ноту у якій наголошувалось, що «деяке відкриття Проток є доцільним й, зважаючи на це, уряд її величності не може відмовитись обговорювати це питання. Щоправда, досить відчутно, що суспільна думка (Великої Британії — від авт.) не може прийняти односторонню домовленість, яка дала б чорноморським державам, під час війни, можливість використання Чорного моря, як недоторканої гавані в якій їх крейсери могли, у будь-який момент, виходити звідти займатися руйнуванням торгівлі інших держав й, потім, повертатись туди, щоб заховатись від переслідування. Тому, — як наполягав Е. Грей, — будь-яка домовленість... повинна мати елемент взаємності, зокрема, дозвіл у воєнний час кораблям всіх держав проходити через Протоки. Уряд її величності, також, вважає необхідним отримання попередньої згоди Туреччини, щодо цього питання, задля того, щоб вона не могла сприймати все це як загрозу її інтересам»²⁵. Враховуючи те, що Порта виступала категорично проти будь-якого перегляду режиму Проток, а також для Росії було вкрай не вигідним відкриття Босфору та Дарданелл для інших держав то ця відповідь британського кабінету була рівнозначна, фактично, відмові російському проханням.

Для Німеччини вищезгадані суперечності Росії, з її партнерами по Антанті, були зручною нагодою для того, щоб зробити спробу дипломатичними засобами послабити розкол цього альянсу й відновити близькі відносини Берліна з Петербургом. В той же час, ці зусилля, на думку очільників німецької дипломатії, не повинні були перешкодити залученню Османської імперії до Троїстого союзу. Німецький посол у Лондоні граф Меттерніх писав у листі до канцлера Бюлова, що берлінський кабінет «зможе привабити Извольського, ставши на більш прихильну точку зору в питанні Проток, ніж Англія. Водночас, існувала загроза, що, якщо ми (Німеччина — від авт.) дамо росіянам карт-бланш і турки про це дізнаються, то буде підірвано німецький вплив вже в Константинополі, а росіяни, навіть незважаючи на це, будуть й далі триматись західних держав (Великої Британії та Франції — від авт.)». Характерно, що Вільгельм II, після останнього зауваження, на листі графа Меттерніха зробив примітку «вірно» й додав красномовний висновок до цієї кореспонденції: «Перегрупування Європи! Західні держави з Росією і 3-й союз, треба сподіватись, згодом з Туреччиною»²⁶.

Щоправда, після того, як перспективи перегляду режиму Проток ставали, для Росії все примарнішими, Берлін намагався, вже, демонструвати Петербургу своє прихильне ставлення до цих дій царської дипломатії. Німецький канцлер, проаналізувавши повідомлення своїх дипломатів, погоджувався з думкою висловленою німецьким військовим атташе у Петербурзі капітаном фон Хінце, що необхідно скористатися вигідним моментом для того, щоб «спробувати реставрувати Союз трьох імператорів, наголошуючи на неодмінному і люб'язному нашому бажанні сприяти в питанні Проток». Тому, князь Бюлов визнавав за необхідне «підкреслювати, що ми (Німеччина — від авт.) не готуємо росіянам, в цьому питанні, жодних труднощів. Водночас, потрібно наполегливо показувати Росії хто створює справжні, для цього, перепони, послаючись на її невдалі переговори з Англією та Францією»²⁷.

Загострення проблеми Чорноморських проток, в період боснійської кризи, мало помітний вплив на розвиток міжнародних альянсів ще й в тому сенсі, що Росія, не отримуючи достатньої підтримки великих держав, під час її спроб переглянути, на свою користь, режим Босфору та Дарданелл, задля посилення власних позицій, в цьому питанні, доклала значних зусиль з метою створення так званої Балканської ліги. Петербурзький кабінет вважав головним її завданням створення сприятливої «місцевої ситуації» для вирішення питання Проток на свою користь²⁸.

Задля цього, царський уряд намагався відновити свій, суттєво підірваний, авторитет, серед балканських народів, внаслідок розголошення сумнозвісної оборотки російського та австроугорського міністрів закордонних справ укладеної в Бухлау. Зокрема, Петербург домагався відшкодування збитків, завданих порушенням балансу сил на Балканах, Сербії та Чорногорії. Як писав німецький посол у Лондоні граф Меттерніх, «Ізвольський, будучи змушеним відмовитись від розгляду на конференції питання Проток, внаслідок англійсько-французької позиції, сподівався, принаймні, на те, що тепер вже нічого не заважає цьому угрупованню (Антанті — від авт.) вирішити питання Балкан»²⁹. Однак, Росія, яка не була готовою до війни з центральними державами та не отримала достатньої підтримки від своїх партнерів по Антанті змушена була прийняти, так званий, німецький ультиматум, від 22 березня 1909 р., й визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини. Залишившись без російської підтримки це змушена була зробити, 31 березня 1909 р., й Сербія³⁰.

Боснійська криза продемонструвала зацікавленість римського та петербурзького кабінетів у близькій співпраці в міжнародній політиці й, насамперед, балканському питанні, яке було, безпосередньо, пов'язане з проблемою Чорноморських проток. Російський посол в Італії князь Долгорукий, який, за дорученням царського уряду, вів попередні переговори, щодо укладання італійсько-російської угоди, в телеграмі до Петербурга, від 22 вересня (5 жовтня) 1909 р., повідомляв про свою зустріч з міністром закордонних справ цієї країни Т. Тіттоні, який запевнив, що «зобов'язання по Троїстому союзу не є завадою» для договору з Росією³¹. «Сто-

совно Проток, — продовжував російський посол, — він (Т. Тіттоні — від авт.) обіцяє, що симпатії Італії будуть на боці Росії, якщо держави візьмуться за вирішення цього питання...»³².

Під час візиту Миколи II до італійського короля Віктора-Емануїла у Ракконіджі, 11 (24 жовтня) 1909 р., було укладено секретну угоду, у формі обміну листами між міністрами закордонних справ обох країн. В цьому документі визнавалась зацікавленість двох держав у збереженні статус-кво на Балканах та спільних діях, задля його збереження. П'ятий пункт угоди передбачав, що «Італія і Росія зобов'язуються ставитись прихильно, перша — до російських інтересів у питанні Проток, друга — до інтересів Італії в Триполітанії та Кіренаяці»³³.

Договір з Росією, поряд із відповідною угодою Італії з Францією, укладеною ще у 1900 р. та підтвердженою у 1902 р., про визнання Парижем інтересів Риму щодо тих же північноафриканських територій³⁴, створила сприятливе дипломатичне підґрунтя для італійсько-турецької війни. Досить скрутне становище, у якому опинилась Порта, після перших поразок від італійських військ, у свою чергу, спонукало Петербург спробувати реалізувати окреслені в Ракконіджі домовленості, щодо Проток, й змусити Османську імперію погодитись зі зміною, на користь Росії, режиму Босфору та Дарданелл.

Російсько-італійський договір 1909 р. послабив зв'язок Італії з Троїстим союзом та посилив її рух у напрямку Антанти, що викликало суттєве занепокоєння Німеччини та Австро-Угорщини. Російський посол у Відні князь Урусов доповідав до Петербурга, у листі від 14 (27 жовтня) 1909 р., що зустріч у Ракконіджі «викликала тут, (у Австро-Угорщині — від авт.), поза сумнівом, прикре враження» серед урядових кіл, а тамтешня преса підкреслювала, що «Росія намагається відокремити Італію від Троїстого союзу, використовуючи спільні з нею інтереси ...»³⁵.

Італійсько-турецька війна 1911–1912 рр. зумовила зростання напруженості у європейській політиці, яка ще більше посилилась завдяки тому, що царський уряд намагався скористатись послабленням Османської імперії для того, щоб змусити її погодитись на зміну, на користь Росії, режиму Чорноморських проток. Вже незабаром після початку воєнних дій, а саме 29 вересня 1911 р., російський посол у Константинополі М. Чариков вручив великому візиту Саїд-паші проект російсько-османського договору, основним положенням якого було надання російським військовим кораблям виключного права на прохід Босфором та Дарданеллами. Щоправда, грубий тиск царського уряду, у питанні Проток, викликав лише обурення та повне несприйняття з боку османського керівництва³⁶.

Вже впродовж другої, за останні три роки, міжнародної кризи, викликаній спробами Росії переглянути режим Проток, ні члени Антанти, ні учасники Троїстого союзу, змагаючись за прихильність Росії, не наважувались висловитись відверто проти дій Петербурга щодо Босфору та Дарданелл. В той же час, вони, в першу чергу Велика Британія та Франція, не надали, очікуваної царським урядом, реальної, принаймні диплома-

тичної, підтримки, без якої зусилля Петербурга були приречені на поразку, наголошуючи, що Росія повинна врегулювати це питання спочатку з Османською імперією³⁷.

Така позиція провідних учасників європейських альянсів пояснюється, багато в чому, боротьбою за симпатії Порту до, як їхніх держав, так і, загалом, до вищезгаданих союзів. Досить слушними були міркування впливової австроугорської газети «Уніон», що, на той час, для Османської імперії було актуальним питання визначення її союзницьких уподобань. Анексія Віднем, за підтримки Берліна, Боснії та Герцеговини та захоплення іншим членом Троїстого союзу — Італією Тріполітанії та Кіренаїки спричинили, спочатку, посилення у османському політикумі прихильників орієнтації на Велику Британію й, загалом, на Антанту. Однак, стримуючим фактором, щодо цього, як показали події, викликані «демаршем Чарикова», було те, що Росія вважала умовою такого зближення перегляд, на її користь, режиму Чорноморських проток, що було вкрай неприйнятним для Порту, оскільки ставило під загрозу саме існування Османської імперії³⁸.

Німеччина, в період італійсько-турецької війни, як і за часів боснійської кризи, намагалась використати питання Проток для того, щоб викликати недовіру між Росією та її західними союзниками. На думку німецького статс-секретаря з іноземних справ А. Кідерлена, те, що Берлін не дав заперечувальної відповіді на зондування царської дипломатії, щодо ставлення Німеччини до перегляду режиму Проток, «позбавило Англію можливості використати улюблений прийом витягування каштанів з вогню чужими руками й змусило власними силами потурбуватись про те, щоб забезпечити невдачу реалізації цього проекту»³⁹.

Внаслідок запеклого збройного опору населення Тріполітанії та Кіренаїки італійській агресії, сподівання Риму на швидке завершення війни з Османською імперією, виявились досить примарними. Тому, Італія, задля того, щоб змусити Порту відмовитись від цих провінцій, поширила військові дії на Східне Середземномор'я. Після атаки Дарданелл італійським флотом, 18 квітня 1912 р., Порту повністю закрила протоки для торгівельного мореплавства. Європейські держави й, в першу чергу, Велика Британія, покладали відповідальність, за закриття Чорноморських проток, на Італію й, тому, намагались спонукати її вивести свій флот з району Дарданелл, що дозволило б Османській імперії відновити судноплавство між Чорним та Середземним морями. Хоча, західні країни й висловлювали прохання, до османського уряду, якомога швидше відкрити Протоки, однак, на відміну від Петербурга, вони утримувались від ультимативних вимог⁴⁰.

З іншого боку, Росія обмежувалась грубим тиском лише на Османську імперію задля того, щоб змусити її, без будь-яких умов, негайно розблокувати Дарданелли й уникала засудження дій італійського флоту⁴¹. Французькі дипломати, зокрема посол Франції у Лондоні П. Камбон, аналізуючи цю політику царського уряду, робили висновок про досить високу вірогідність «існування угоди між Росією та Італією». П. Камбон, що-правда, міркував, що «ми (Франція — від авт.) не вбачаємо нічого пога-

ного у зближенні між Росією й Італією, однак потрібно пильно спостерігати за намірами наших союзників»⁴².

Балканські війни 1912-1913 рр. мали значний вплив на структурування міжнародних союзів напередодні світової війни. Одним із важливих чинників цього процесу була боротьба великих держав за контроль над Чорноморськими протоками. В період першої балканської війни (жовтень 1912 – травень 1913 р.), яка велася балканськими державами проти Османської імперії, стрімкий наступ болгарської армії до Константинополя та Проток зумовив суперечності серед великих держав, стосовно цієї проблеми. Особливо помітні розбіжності, щодо цього, були між Росією та її партнерами по Антанті. Петербург намагався, за допомогою дипломатичного тиску, за підтримки Лондона та Парижа, змусити Софію відмовитись від захоплення османської столиці і, відповідно, Босфору та Дарданелл. Більш того, царський уряд намагався шантажувати своїх союзників можливістю проведення Росією десантної операції на Босфорі чи, принаймі, надсиленням до Константинополя російського чорноморського флоту⁴³.

Паризький та лондонський кабінет розглядали ці плани царського уряду, як загрозу їх інтересам у Східному Середземномор'ї. Водночас, вони не хотіли, дослухаючись до російських побажань, чинити відвертий тиск на балканські держави і «позбавляти їх плодів своїх перемог», оскільки це могло б спричинити переорієнтацію цих країн на Троїстий союз⁴⁴.

Захоплення Грецією в Османській імперії, у жовтні 1912 р., островів Імброс, Самофракі, Лемнос і Тенедос, які знаходяться неподалік від входу до Дарданелл, зумовило дипломатичну боротьбу в складі Антанти. Петербург апелював до Лондона та Парижа задля того, щоб шляхом спільного тиску на Афіни змусити їх звільнити ці острови, а також дати гарантії непоширення дій грецького флоту на Протоки. Велика Британія та Франція, які були зацікавлені в посиленні, зорієнтованої на них Греції, хоча й підтримали вимоги Росії стосовно недоторканості Проток⁴⁵, однак наполягли на збереженні під владою Афін вищезгаданих островів, за умови їх нейтралізації⁴⁶.

Прагнення Сербії здобути вихід до Адріатичного моря зумовило кризу загальноєвропейського масштабу, з огляду на підтримку цих амбіцій Белграда Петербургом, а Відня, який категорично не сприймав такі дії, — Берліном. Як стверджував німецький статс-секретар з іноземних справ А. Кідерлен, одним з мотивів згаданої політики царського уряду було те, що він планував, що сербський порт на Адріатиці, разом із захопленими, згодом, Росією, Константинополем та Протоками, стане опорним пунктом для встановлення переважаючого російського впливу у Східному Середземномор'ї⁴⁷.

Суперечності між балканськими державами, насамперед, щодо розподілу, захоплених у Османській імперії, територій, спричинили другу балканську війну (червень — серпень) між Болгарією та, з іншого боку, Сербією, Грецією, Чорногорією і Румунією⁴⁸. 16 липня 1913 р. у війну, проти Болгарії, вступила Османська імперія, задля того, щоб повернути частину втраченої території⁴⁹.

В період другої балканської війни проблема Чорноморських проток викликала кризу у російсько-французькому союзі з огляду на те, що Франція, незважаючи на прохання Росії, не припинила кредитування Османської імперії, яка, користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, відвоювала у Болгарії Адрінополь і, таким чином, посилила свої позиції на Босфорі. Російський міністр закордонних справ С. Сазонов наголошував паризькому кабінету, що Росія обурена тим, що Туреччину, яка діяла відверто всупереч російським інтересам, «профінансували не наші звичайні супротивники, а Франція. І це все відбулось в той час, коли всі держави висловились проти надання підтримки Туреччині, доки питання Адріанополя не буде вирішено»⁵⁰.

Прагнення Росії, в період першої балканської війни, шляхом грубого тиску, зупинити просування болгарської армії до Проток, разом з іншими дипломатичними прорахунками, зумовило посилення у Болгарії орієнтації на Троїстий союз. Крім того, Берліну вдалося, досить вдало, балансувати у 1912-1913 рр. між Портою та Софією забезпечити зближення Османської імперії з Німеччиною та її союзниками. 14 грудня 1913 р. до Османської столиці, на запрошення Порти, прибула німецька військова місія у складі 42 офіцерів з метою реорганізації турецької армії. Очільник місії — генерал Ліман фон Сандерс був призначений командувачем корпусу розташованого у Константинополі⁵¹.

Однак, Росія, наголошуючи, в черговий раз, на своїй зацікавленості, у питанні Чорноморських проток, вимагала щоб німецькі військові залишили береги Босфору. Щоправда, титанічні зусилля царської дипломатії, зокрема консультації, в цьому питанні, з державами Антанти, тиск на султана й пошук компромісу з Німеччиною мали результатом лише те, що, хоча Ліман фон Сандерс був звільнений з посади командувача корпусу, розташованого у Константинополі, однак він був підвищений у званні й призначений генеральним інспектором всіх турецьких збройних сил⁵².

Отже, внаслідок вищезгаданих процесів, Росія та Німеччина, які тривалий час не мали значних безпосередніх суперечностей, поступово вступали у взаємне протистояння. Після вищезгаданої кризи Вільгельм II зазначав, що російсько-пруські відносини померли назавжди й вони стали ворогами⁵³. З іншого боку, занепокоєння Росії, посиленням німецького впливу на Босфорі, давало можливість Франції, а також Великій Британії, використовувати цей фактор задля активнішого залучення Петербурга в орбіту їхньої політики. Це, пізніше, зрештою, мало наслідком підписання російсько-британсько-французької угоди 1915 р.⁵⁴, яку можна трактувати, як визнання Антантою права Росії на оволодіння Протоками у якості компенсації за участь у війні з Німеччиною та її союзниками.

В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що проблема Чорноморських проток була одним з важливих чинників формування та трансформації міжнародних альянсів й каталізатором суперечностей між великими державами на Балканах та Близькому Сході, й тому, однією з причин першої світової війни.

Консолідація російсько-французько-британської Антанти посилила активність російської дипломатії, щодо перегляду режиму Босфору та Дарданелл, зокрема, напередодні і під час боснійської кризи та в період італійсько-турецької війни. Однак, значної шкоди відносинам між учасниками цього альянсу завдавало те, що Петербург, домагаючись підтримки Лондона та Парижа, досить часто, не узгоджував з ними свої дії й, більш того, укладав позалаштункові, секретні угоди з членами, потенційно ворожого Антанти, Троїстого союзу, зокрема, з Австро-Угорщиною в Бухлау, у 1908 р., та Італією в Ракконіджі у 1909 р. Ця дворушність царської дипломатії, а також те, що експансія Росії, стосовно Проток, суперечила інтересам Великої Британії та Франції у Східному Середземномор'ї та їх прагненню до зближення з Османською імперією, були причиною того, що Лондон та Париж не підтримали спроби петербурзького кабінету домогтися відкриття Босфору та Дарданелл для його військових кораблів.

Ці суперечності, між членами Антанти, намагалась використати Німеччина, звертаючи увагу Петербурга на своїй прихильності до російської політики щодо Проток. Таким чином, вона прагнула розколоти цей альянс та забезпечити зближення Росії з Берліном та його союзниками. Отже, згадані суперечності, щодо Чорноморських проток, дещо гальмували поглиблення співпраці між членами Антанти. Більш того, російський тиск на Порту, стосовно цього, звів нанівець зусилля лондонського та паризького кабінетів домогтися проантантівської орієнтації Османської імперії. Стурбованість Порти політикою Росії, у питанні Босфору та Дарданелл, зокрема в період боснійської кризи, італійсько-турецької та балканських війн, мотивувала її до посилення співпраці з Троїстим союзом, що, зрештою, було однією з причин вступу цієї держави у світову війну на боці Німеччини та її союзників. Вимоги царського уряду до Болгарії припинити наступ її армії, у напрямку Босфору та Дарданелл, в період першої балканської війни, мали наслідком погіршення російсько-болгарських відносин і звели нанівець зусилля Лондона та Парижа заручитись симпатіями Софії й зорієнтувати її на співпрацю з Антантою. Більш того, внаслідок невдоволення підсумками балканських війн це зумовило посилення у Болгарії посилювались пронимецьки настрої, що, згодом, стало однією з причин її вступу до Четвірного союзу.

Посилення антиросійської спрямованості Османської імперії та Болгарії стимулювало Петербург до активнішої підтримки Сербії, оскільки царський уряд розглядав Белград, як головного провідника російського впливу на Балканах, що цікавили його, переважно, через стратегічне розташування поблизу Проток. Сербські амбіції, підтримані, з вищезгаданих міркувань, Росією, суперечили експансіоністським планам Австро-Угорщини, стосовно цього півострова, що, вже, в період боснійської кризи та першої балканської війни, спричинило жорстке, на крок від збройного конфлікту, протистояння між Росією та центральними державами. Проте, відмова Лондона та Парижа підтримати царський уряд змусила його до суттєвих поступок. Однак, ці суперечності створювали підґрунтя для май-

бутнього конфлікту на Балканах, який розгорнувся у липні 1914 р. і спричинив початок першої світової війни.

Оскільки, в період першої балканської війни, Велика Британія та Франція переконали Росію відмовитись від протидії приєднанню, захоплених Грецією, чотирьох островів, розташованих поблизу Дарданелл, до цієї країни, в Афінах помітно посилилась проантантівська орієнтація, що, згодом, стало підґрунтям для її входження до цього альянсу.

Російсько-італійська угода у Ракконіджі 1909 р., створила сприятливі умови для агресії Італії проти Османської імперії в Тріполітанії та Кіренайці у 1911-1912 рр., та, з іншого боку, посилила позиції Росії у питанні Проток. Це зближення між Римом та Петербургом було одним з чинників, які детермінували послаблення зв'язків Італії з Троїстим союзом та зростання її проантантівських уподобань, що, зрештою, зумовило її вступ у першу світову війну на боці Антанти.

Стрімке посилення впливу Німеччини у Османській імперії, напередодні війни, було загрозою для російських інтересів, у питанні Проток, й тому мало наслідком загострення російсько-німецьких суперечностей. Втрата Лондоном та Парижем свого впливу у Константинополі та їх конфронтація з Берліном зумовили те, що західні союзники Росії отримали мотивацію для зміни своїх поглядів, у питанні Проток, і розглядали можливість підтримки політики царського уряду, стосовно цього, за умови його безкомпромісної боротьби з Німеччиною та її союзниками, що яскраво виявиться протягом світової війни.

¹Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920. Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист.наук. — Луганск, 2003. — С. 91–103.

²Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles. — Genève, 1915.

³Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. — L., 1917.

⁴Fuad A. La question des Détroits. — P., 1928

⁵Anderson M. S. The eastern question 1774–1923. — L., 1965.

⁶Macfie A. L. The Straits question 1908–36. — Saloniki, 1993.

⁷Адамов Е. А. Вопрос о Константинополе и Проливах в международной политике в 1908–1917 г.г. // Константинополь и Проливы. — М., 1923. — Т. I — С. 7–109; Адамов Е. А. Константинополь и Проливы. // Проливы (сборник). — М., 1923. — С. 78–80.

⁸Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII– начало XX века. — М., 1978; Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. — М., 1985.

⁹Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). — М., 2003.

¹⁰Кострикова Е. Г. Борьба России за пересмотр статуса проливов в начале XX в. // Россия и Черноморские проливы. — М., 1999. — С. 253–304.

¹¹Bobroff R. Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912–13. // The Russian Review. — Vol. 59. — 2000. — № 1. — January. — P. 76–95.

¹²Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII–начало XX века. — М., 1978. — С. 96–236; Fuad A. La question des Détroits. — P., 1928. — P. 89–112.

¹³Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. — 1848–1918. — М., 1958. — Р. 226–361; Phillipson С. The question of Bosphorus and Dardanelles. — L., 1917. — Р. 107–166.

¹⁴Cartwright — Grey. Munich, 1 June 1908. // British documents on the origins of the war, 1898–1914. — L., 1932. (далі — В.Д.). — Vol. VI. — № 96. — Р. 151–153.

¹⁵Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). — М., 2003. — С. 78.

¹⁶История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 658.

¹⁷Aehrental's undated Report on a Conversation with Isvolski at Buchlau on 16 September 1908. // The great powers and the Near East 1774–1923. — London, 1970. — Р. 137.

¹⁸Адамов Е. А. Константинополь и Проливы. // Проливы (сборник). — М., 1923. — С. 79.

¹⁹Нейман Л. А. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса (1908–1909 гг.). // Французский ежегодник. — 1958. — С. 84.

²⁰Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII–начало XX века. — М., 1978. — С. 326.

²¹Bülow — Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908. Anlage I. // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. — Berlin, 1922–1927. (Далі G. P.) — В. 26 (1). — № 9061. — С. 202.

²²Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII–начало XX века. — М., 1978. — С. 327–328.

²³Секретная телеграмма графа Бенкендорфа. Лондон, 29 сентября / 12 октября 1908. // Архив внешней политики Российской империи (Далі АВПРИ). — Ф. 1889. — Оп. 482. — Д. 2988. — Л. 99.

²⁴Memorandum by Sir Edward Grey. Foreign Office, 15 March 1907. // British Documents on the Origins of the war, 1898–1914. — L., 1930. (далі — В. D.). — Vol. IV. — № 257. — Р. 279–280.

²⁵Macfie A. L. The Straits question 1908–36. — Saloniki, 1993. — С. 34–35.

²⁶Metternich — Bülow. London, den 19 Oktober 1908. // G. P. — В. 26 (1). — № 9056. — С. 195.

²⁷Bülow — Wilhelm II. Berlin, den 14 Dezember 1908. // G. P. — В. 26 (1). — № 9182. — С. 272–273.

²⁸Адамов Е. А. Константинополь и Проливы. // Проливы (сборник). — М., 1923. — С. 81.

²⁹Metternich — Auswärtige Amt. London, den 10 Oktober 1908. // G. P. — В. 26 (1). — № 9023. — С. 147.

³⁰Виноградов К. Б. Боснийский кризис. — М., 1963. — С. 139–146; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 669–671.

³¹Секретная телеграмма князя Долгорукого. Рим, 22 сентября (5 октября) 1909 г. // АВПРИ. — Ф. 138. — Оп. 467. — Д. 287/289. — Л. 39.

³²Там само. — Л. 39–40; Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). — М., 2003. — С. 103.

³³Соглашение между Россией и Италией. Раккониджи, 11 / 24 октября 1909. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1956. — С. 43–44.

³⁴Частное письмо статс-секретаря Муравьева. Рим, 11 / 24 ноября 1908 г. // АВПРИ. — Ф. 138 — Оп. 467. — Д. 287 / 289. — Л. 3–4; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 740.

³⁵Депеша князя Урусова. Вена, 14 / 27 октября 1909 г. // Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 55. — Л. 2.

³⁶Кострикова Е. Г. Борьба России за пересмотр статуса проливов в начале XX в. // Россия и Черноморские проливы. — М., 1999. — С. 275–282.

³⁷Grey — O'Beirne. Foreign Office, 23 October 1911. // B. D. — Vol. IX. — Part I. — № 291. — P. 313; Grey — Carnegie. Foreign Office, 26 October 1911. // B. D. — Vol. IX. — Part I. — № 298. — P. 317; Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920. Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. — Луганск, 2003. — С. 98.

³⁸Union. — 1911. — 22 Dezember. // АВПРИ. — Ф. 1889. — Оп. 482. — Д. 2988. — Л. 145–146.

³⁹Kiderlen — Bethmann Hollweg. Berlin, den 21 Dezember 1911. // G.P. — B. 30 (1). — № 11005. — S. 254.

⁴⁰Bompard — Poincaré. Constantinople, 25 avril 1912. // Documents diplomatiques français. (1871–1914). — Paris, MCMXXIX. (Далі D. D. F.). — Série 3. — T. II. — № 385. — P. 393; Cambon P. — Poincaré. Londres, 1 mai 1912. // D. D. F. — Série 3. — T. II. — № 400. — P. 416–417.

⁴¹Cambon P. — Poincaré. Londres, 1 mai 1912. // D. D. F. — Série 3. — T. II. — № 400. — P. 416–417.

⁴²Cambon P. — Poincaré. Londres, 7 mars 1912. // D. D. F. — Série 3. — T. II. — № 168. — P. 159.

⁴³Lowther — Grey. Constantinople, 4 November 1912. // B. D. — Vol. IX. — Part. I. — № 120. — P. 94.

⁴⁴Grey — Rodd. Foreign Office, 1 November 1912. // B. D. — Vol. IX. — Part I. — № 87. — P. 72.

⁴⁵Grey — Buchanan. Foreign Office, 25 Oktober 1912. // B.D. — Vol. IX. — Part II. — № 63. — P. 51.

⁴⁶Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace. — Athens, 1987. — P. 26.

⁴⁷Kiderlen — Jagow. Berlin, den 20 November 1912. // G. P. — B. 33. — № 2398. — S. 362.

⁴⁸Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. — М., 1985. — С. 171.

⁴⁹История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 757.

⁵⁰Sasonow — Isvolski. St. Peterburg, den 22 Juli / 4 August 1913. // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914. — Berlin, 1924. — B. 3. — № 986. — S. 222.

⁵¹История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 760.

⁵²Macfie A. L. The Straits question 1908–36. — Saloniki, 1993. — P. 40–43.

⁵³Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. — 1848–1918. — М., 1958. — 512.

⁵⁴Соглашение России с Великобританией и Францией о Проливах. Март — апрель 1915. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1956. — С. 428–436.